

ТОПОНІМИ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ В СУЧАСНИХ ПЕРЕЙМЕНУВАЛЬНИХ ПРОЦЕСАХ НАДДНІПРЯНЩИНИ

Олександр Ратушняк

УДК 81'373.21(477.5)“201”

У статті висвітлено особливості та складнощі перейменувальних процесів населених пунктів Наддніпрянщини в контексті декомунізації.

Ключові слова: козацька доба, топонім, Кропивницький, Горішні Плавні, Кам'янське, перейменування, декомунізація.

В статье освещены особенности и сложности процесса переименования населенных пунктов Надднепровья в контексте декоммунизации.

Ключевые слова: казацкая пора, топоним, Кропивницкий, Горишние Плавни, Каменское, переименование, декоммунизация.

The article ascertains the special features and complexities of renaming processes of Over Dnipro Lands settlements in the context of decommunization.

Keywords: Cossack epoch, toponym, Kropyvnytskyi, Horishni Plavni, Kamyanske, renaming, decommunization.

Із прийняттям Закону про декомунізацію на Наддніпрянщині (як і по всій Україні) активізувалися перейменовувальні процеси. Назріла потреба в заміні радянської топоніміки українською. На Середній Наддніпрянщині, у межах земель Війська Запорозького, збереглося ряд топонімів, які дійшли до нас від козацьких часів. Однак багато з них за часів УРСР було замінено на радянські, тому повернути їх було нагальною справою. Чи вдалося реалізувати це завдання?

Важливість зазначених процесів пов'язана з тим, що топоніми і пам'ятники становлять історико-культурне поле, у якому триває повсякденне життя людини. Тож вплив цих факторів вона відчуває постійно, нерідко це відбувається підсвідомо. Назва міста або вулиці стає звичною, і вже через покоління в більшості громадян вона не викликає сумнівів чи запитань. Сьогодні перейменування сприймаються критично багатьма мешканцями уже перейменованих населених пунктів. Дається взнаки інерційне мислення (або психологічна інерція), що полягає в замкнутості мислення на існуючій системі, небажанні піти від поточних уявлень і постулатів. Інерція мислення значної частини суспільства — це основна перешкода впровадженню декомунізації.

Із цим також тісно пов'язаний фактор постколоніального мислення, від якого певна кількість українців ще не позбулася за чверть століття існування незалежної держави. За радянських часів створювалося таке історико-культурне середовище, яке мало чим нагадувало українцям про їхню самобутню культуру, героїчне минуле, адже пробудження національної самосвідомості українців загрожувало існуванню радянської імперії. Тоталітарна Росія (і царська, і радянська) у ставленні до України мала два підходи — перший полягав у забороні всього українського (мови, історії, культури, літератури, топоніміки) або відтисканні його на маргінес; другий — у спробі при-

власнити собі найкращі здобутки українців. Привласнювали й переписували нашу історію, починаючи з Київської Русі, усім провідним українським письменникам (починаючи з Шевченка) приписували благодійний вплив «старшого брата».

Особливу загрозу для імперії становили ідеї Козаччини. Нагадування про Козацьку державу викликало негативну реакцію в українофобських колах комуністичної верхівки. Іноді забороняли навіть мультфільми про козаків, не кажучи вже про художні фільми (одним із заборонених був фільм Івана Миколайчука «Пропала грамота», а Олександрові Довженку так і не дозволили знімати «Тараса Бульбу» тощо). Проте спроби привласнити собі козацьку історію ніколи не припинялися: за часів царської Росії Миколу Гоголя змусили переписати «Тараса Бульбу» (у другій редакції повісті зображено козаків, які чекають на підтримку сильного царя з півночі й виявляють свою готовність служити йому). У радянський період власне цей фрагмент рекомендували учням для вивчення напам'ять на уроках російської літератури. І вже нещодавно саме за другою редакцією в Російській Федерації було знято фільм, де гіпертрофовано акцентується увага саме на такій відданості козаків «царю і отечеству» (реж. В. Бортко).

Утім, чи не найбільше зусиль було докладено для вилучення з топоніміки будь-яких згадок про козацтво. Козацьку історію було просто ампутовано з історичної пам'яті українського народу. Питомо українські козацькі назви сіл, селищ і міст, що постали на місці козацьких хуторів, слобод та зимівників, змінювали спочатку на імперські, а потім і на радянські. Це також стосувалося назв вулиць і площ у цих містах. Майже у всіх населених пунктах центральні вулиці і площі носили назви більшовицьких вождів: Леніна, Дзержинського, Кірова та ін.

Винятком у радянський період стало перейменування міста Олександрівськ на Запоріжжя. І в цій назві пробудилася славна козацька героїчна минувшина! Хоча на Запоріжжі й стоїть острів Хортиця, де виникла перша Січ, однак головним осередком козацької історії є Дніпропетровщина. На території сучасної Дніпропетровської області, що повністю входила до складу земель Війська Запорозького, розташовувалося п'ять Запорозьких Січей з восьми. Тому й видавалася слушною ініціатива науковців і громадських діячів краю перейменувати місто Дніпропетровськ на Січеслав. Так неофіційно називалося місто Катеринослав (Дніпропетровськ) у 1918–1919 роках. Такої думки, зокрема, дотримується відомий мовознавець, професор Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ Анатолій Поповський, вважаючи, що саме в цьому слові «закумуляовані такі глибокозмістові три поняття: 1) повчальна історія організації українського козацтва в XV–XVIII ст.; 2) назва козацьких городів-січей, що становили основу козацької організації; 3) рукопашний поєдинок, бій із застосуванням холодної зброї... той вічний бій українського народу за незалежність, волю, гідність... бій за Україну! Бій, який і тепер ведемо ціною власного життя кращих синів козацького роду з тими, хто знищив Запорозьку Січ» [1, с. 61].

Іншою пропозицією щодо перейменування Дніпропетровська, яка мала козацький слід, була назва Кодак (на честь міцного укріплення — Кодацької фортеці). І хоча її збудували поляки в XVII ст. для контролю за пересуванням козаків, вважаючи «ключем до Запоріжжя», уже за десять років після побудови її захопив Богдан Хмельницький. Відтоді Кодак став постійним місцем проживання козаків, а згодом — козацькою слободою, центром Кодацької паланки. До сьогодні там відчувається особлива атмосфера древньої козацької епохи, збереглися залишки старої фортеці, що робить с. Старі Кодаки (розташоване за 10 км від сучасного м. Дніпра) одним з найпопулярніших

місць Дніпропетровщини. Проте мешканці та Інститут національної пам'яті віддали перевагу нейтральній назві — Дніпро, відкинувши обидві назви з яскраво вираженою козацькою складовою.

Набагато драматичніша ситуація склалася з перейменуванням ще одного обласного центру, територія якого також колись входила до складу земель Війська Запорозького, — Кіровограда. Якщо в Дніпропетровську навіть не розглядався варіант повернення місту колоніальної назви часів царизму — Катеринослава, то в Кіровограді активна частина проросійськи налаштованих громадян за сприяння УПЦ Московського патріархату доклала неабияких зусиль для повернення імперської назви Єлисаветград, прикриваючи її широкою імені святої Єлисавети. Той відомий факт, що міста Російської імперії, названі на честь святих, чомусь дивним чином збігалися з іменами імператорів династії Романових (починаючи із назви Санкт-Петербург, якою Петро I нескромно вшанував себе), для них не був аргументом. Для пошуку альтернативи цій імперській назві 11 червня 2015 року в Кіровоградській міській раді відбулася всеукраїнська науково-практична конференція «Перейменовальні процеси в топоніміці як ціннісний вибір українського суспільства» [1], на якій науковці (історики, географи і філологи з різних міст України) запропонували назву Інгульськ, відгідронімний топонім за назвою річки, що бере витoki поблизу Кіровограда й тече в центральній частині міста. Географи погодили цю назву, аргументуючи її ландшафтне походження. Історики довели козацьку складову — її виводять ще з доєлисаветинських часів, коли на території теперішньої Кіровоградської області були Буггардівська та Інгульська паланки — адміністративно-територіальні одиниці Запорозьких Вольностей часів Нової Січі. Там, де згодом розрослося місто, розташовувалися козацькі зимівники та слободи. Однією з найвідоміших була Інгульська слобода. Саме її пропонували покласти в основу нової назви Кіровограда. Однак шалений спротив «єлисаветградців»

збив наступ Інгульська, і Верховна Рада підтримала іншу назву, об'єднувальну та компромісну — Кропивницький.

Успіхом повернення козацьких топонімів є, безсумнівно, два найрезонансніші перейменування: Комсомольськ — на Горішні Плавні, Дніпродзержинськ — на Кам'янське. Поверненню цих назв теж чинили значний опір, проте реальної альтернативи козацьким топонімам знайти не вдалося. Аби уникнути перейменування, міська влада Комсомольська спочатку «креативно» розшифрувала комуністичну назву як Колектив молодих соціально мотивованих людей (Б) справжніх (Б) козаків. Хоча тут і звучала козацька тема, однак усім було зрозуміло, що це від лукавого, і жодної декомунізації жителі міста проводити не збираються, а роблять усе, щоб законсервувати колишню радянську назву, використовуючи, знову ж таки, «метод ширми». Тому абсолютно правомірним було рішення Українського інституту національної пам'яті, яке підтримала Верховна Рада України, про присвоєння Комсомольську козацької назви — Горішні Плавні (так називалося старе козацьке село, на місці якого постав Комсомольськ). Мешканці Горішніх Плавнів розділилися на три групи — перші почали боротьбу проти нової назви, другі — активно її відстоювали й популяризували (у чому досягли певних успіхів: тепер Горішні Плавні — одне з найпопулярніших і найвідоміших міст України, про яке складають вірші та пісні!), треті (і їх найбільше) — ті, котрим усе байдуже. Хвилі протестів пояснюються ще й тим, що більшість мешканців Комсомольська — російськомовні, а назва Горішні Плавні не накладається на фонетичну й семантичну структуру російської мови. Інакше кажучи, Горішні Плавні неможливо русифікувати, тобто привласнити, адже в російській мові немає слова «горішній» у значенні «верхній». Для російськомовного носія «гора» завжди пов'язана з конкретним геогра-

фічним об'єктом. Натомість в українській мові, крім такого самого значення, слова «гора», «горішній» означають просторове розташування — «верх», «верхній». Оскільки власні назви не перекладають, то російськомовні не зможуть казати «Верхніє Плавні», а змушені будуть приймати українську мовну парадигму. І це їх лютує найбільше. До того ж слово «плавні» є символом української традиційної культури й цивілізації, адже саме на Дніпровських плавнях виникали перші поселення племен-землеробів, що згодом утворили український етнос. Степ заселявся значно пізніше. Саме тому затоплення великих територій Наддніпрянщини в процесі спорудження гідроелектростанцій у ХХ ст. стало чи не найбільшою, поряд з Чорнобилем, екологічною і гуманітарною катастрофою для нашого народу.

Перейменування Дніпродзержинська в Кам'янське було найбільш очікуваним і передбачуваним топонімічним рішенням. Адже саме так називалося (упродовж 1750—1936 рр.) спочатку село, а потім місто. Не було підстав для виникнення бодай якоїсь аргументованої полеміки проти цієї назви. Проте обґрунтоване нами вище інерційне мислення значної частини мешканців і тут далося взнаки — лунали закиди, що, мовляв, ця назва недостатньо милозвучна для такого великого міста, що «вона підходить для села», і взагалі, звучить не урбаністично і т. ін. Однак ці закиди мають суто суб'єктивний характер і не несуть в собі жодної наукової аргументації.

Отже, нині в нашій державі здійснено великий крок до відновлення своєї історичної пам'яті шляхом повернення низки топонімів доби Козаччини. З кожним новим днем нові й відновлені назви, такі як Дніпро, Кропивницький, Кам'янське, Горішні Плавні та багато інших, закріплюються в новітній історії України, руйнуючи стереотипи, долаючи інерційне мислення. Час працює на майбутнє України.

1. Перейменувальні процеси в топоніміці як ціннісний вибір українського суспільства. Матеріали Всеукр. наук-практ. конференції (м. Кіровоград, 11 червня 2015 р.). — Миколаїв, 2015.